

В.А. Потульницький

*Інститут української археології та джерелознавства
ім. М.Грушевського НАН України (Київ)*

ОСОБИСТІТЬ АКАДЕМІКА ОМЕЛЯНА ПРИЦАКА (1919-2006) В РАМКАХ НАУКОВОЇ ПРОБЛЕМИ

Омелян Прицак був парадоксальною людиною. Відбував службу молодшим лейтенантом у Радянській Армії і водночас не мав жодного пістету до армійського життя, порядків та менталітету, був наскрізь цивільною особистістю. Славився як реаліст, вихований у німецькій ґрунтовності, педантичності та чіткості, пошані до факту, дисципліни, і водночас щиро вірив і сповідував справу династичного Гетьманату Павла Скоропадського та українську монархічну ідеологію, уособлену генерал-ад'ютантом російського царя. Був університетським політиком, який заснував солідні дослідницькі та навчальні інститути в різних країнах світу, і при цьому ніколи не грав у шахи, навіть не знав порівняльної цінності фігур. Аби зрозуміти переплетіння цих парадоксів в індивідуальності видатного інтелектуала, спробую поставити особистість Омеляна Прицака в рамки наукової проблеми і вирішити її шляхом відповіді на такі запитання:

1. Як відбувалась еволюція ідентичності (ментальності, світогляду і под.) О. Прицака не лише в плані зміни ідеологічних пріоритетів, але й пріоритетів національних?

2. Які шляхи О. Прицак обирав у різних структурах та суспільствах із шляхів існуючих і чому; як взагалі поодинокій людині в тих структурах можна було діяти, і як діяв О. Прицак (і чому)?

3. Як відбувалась еволюція історичних зацікавлень і взагалі історичної концепції Омеляна Прицака, в якому культурному колі ця концепція і відповідні погляди народжувались (наукова школа і т.ін.); як він узагалі трактував історію: як науку для себе, чи як дорогу до здобуття влади, позицій, авторитету, задоволення амбіцій і тощо?

* * *

Народившись у Галичині в селищі Лука (нова назва – Озірне) Старосамбірського повіту, він закінчив польську гімназію імені Вінцента Поля в Тернополі, а у червні 1939 р. – гуманістичний факультет Львівського університету. В університеті він обрав для вивчення східні мови, паралельно вивчаючи історію в історичній секції НТШ, якою тоді керував Іван Крип'якевич. Починаючи з 1937 р. вже публікував різні розвідки на історичні теми, а наступного року його було обрано секретарем комісії нової історії Наукового Товариства імені Шевченка.

Наприкінці 1930-х рр. двадцятилітній юнак мав уже сформований і громадсько-політичний світогляд, який був вироблений під впливом численних бесід з гетьманцями Іваном Крип'якевичем та Теофілем Кострубою і на основі читання творів В'ячеслава Липинського. Коли з приходом до Львова Червоної Армії (вересень 1939 р.) було припинено функціонування НТШ, а замість нього було створено різні філіали інститутів Академії Наук УРСР, професор Іван Крип'якевич (на той час керівник Інституту історії України), прийняв свого учня на посаду виконувача обов'язків секретаря цього інституту. Далі були півроку аспірантури в Києві під науковим керівництвом академіка Агатангела Кримського в 1940 р., служба молодшим лейтенантом-зв'язківцем у Радянській Армії в 1940-1941 рр., війна і полон, життя в окупованому Києві, еміграція в ролі остарбайтера до Німеччини та зустріч у 1943 р. з гетьманом Павлом Скоропадським, вступ до Берлінського університету та формування як науковця у видатних німецьких вчених-сходознавців – арабіста Ріхарда Гартмана та іраніста Ганса Шедера.

Після закінчення Другої Світової війни на Омеляна Прицака чекали Геттінгенський університет, де він у 1948 р. захистив під керівництвом професора Ганса Шедера докторську дисертацію зі сходознавства, зокрема з династичної історії тюркської династії Караханідів у IX-XIII ст.; Гамбурзький університет, де Омелян Прицак отримав у 1950-х рр. звання доцента і професора; і, нарешті, переїзд до США і Гарвардський університет, де в 1970-х рр. він заснував відомий Український Науковий Інститут і три кафедри, одну з яких (ім. Михайла Грушевського) він, як і сам інститут, очолив.

Друга моя зустріч¹ з Омеляном Пріцаком відбулася наприкінці 1990 р. саме в стінах Гарвардського університету, який мені знову довелося відвідати через чотири роки після свого першого туди приїзду у 1986 р. У 1990 р. Омелян Осипович ще продовжував очолювати кафедру історії імені Михайла Грушевського, хоча керівництво всім інститутом уже передав своєму наступнику. Після тривалої розмови він погодився виступити одним із рецензентів на машинопис моєї докторської дисертації з концепцій державності в українській та світовій історичній та політологічній науках, незважаючи на те, що розробка цієї проблеми в американській аналітиці належить до сфери військової стратегії і є стрижневим елементом військової доктрини на перспективу, оскільки вироблення концепцій державотворення пов'язано зі зміною політичних завдань держави, міжнародного військово-політичного становища, стану економіки, засобів збройної боротьби та інших факторів. Професор Омелян Пріцак дуже, як на мене, доброзичливо поставився до цієї роботи, особливо враховуючи той факт, що для її виконання було відведено досить стислі строки.

У своєму відгуку Омелян Осипович змалював перспективи цієї роботи і з наукового штампункту, поділившись у контексті обговорення проблем дисертації своїм баченням майбутнього СРСР взагалі і Української Радянської Соціалістичної Республіки та української радянської гуманітарної науки зокрема. Не оминув він і діяльність гетьманців-монархістів на теренах США та Канади, перспектив гетьманського руху та проблем його історії в ХХ ст. Уже через рік після цих подій і майже відразу після проведення 1 грудня 1991 р. референдуму за незалежність Омелян Пріцак приїхав до Києва.

У Києві академіка Пріцака було призначено головою археографічної комісії. Він також став співзасновником Інституту археографії та джерелознавства Академії Наук України, заснував у стінах Київського державного університету імені Т.Г.Шевченка кафедру історіософії та за досить короткий час створив за ініціативою Академії Наук третю, не передбачену ним у Гарварді структуру, – Інститут східознавства АН України. Всі три осередки, на його переконання, мали, окрім плекання справжньої науки, витворити в Україні теоретичне підґрунтя для досліджень майбутніх науковців, які б спромоглися в майбутньому інтегрувати українську історію в європейську і світову².

Наші гарвардські розмови з професором Пріцаком продовжились і в Україні після того, як професор, шукаючи мене в Києві, завітав на кафедру історії СРСР Київського університету імені Тараса Шевченка, і ми знову зустрілися. Черговий раз учений прибув до Києва навесні 1992 р., оселившись спочатку навіть не в окремому помешканні, а просто в готельному номері на вулиці Рози Люксембург. Згодом, коли він отримав від Академії Наук України квартиру на вулиці Богомольця, я час від часу гостював у нього, і ми вели тривалі розмови та дискусії. Останні нерідко продовжувались і під час наших спільних прогулянок Києвом з неодмінним відвідуванням книжкових магазинів і купівлею книг. Придбання всіх книг у наукових і антикварних букіністичних магазинах професор Пріцак супроводжував своїми коментарями, виголошуючи цілі цитати латиною.

Узагалі обізнаність академіка Пріцака з цілою низкою іноземних мов – це окрема і свого роду унікальна сторінка його життя і діяльності. Окрім європейських і давніх мов, Омелян Пріцак знав також чимало східних мов, опанувавши декілька з них ще в 1930-

¹ Моє перше знайомство з видатним орієнталістом, істориком, філологом та мовознавцем ХХ ст. Омеляном Пріцаком, який восени 1989 р. прибув до Києва на запрошення Академії Наук УРСР, відбулося в Києві на вулиці Кірова, 4 (тепер перейменовану на вулицю Грушевського). Професор прочитав тоді в залі засідань Інституту мовознавства імені О.О.Потебні свою лекцію на тему «Що таке історія України?». Окрім деяких висновків і узагальнень ученого та його методологічного підходу, мені тоді найбільше запам'яталася вступна частина лекції, яку Омелян Осипович розпочав з короткої розповіді про себе. У ній, зокрема, він повідомив, що народився 7 квітня 1919 р., коли Україна була незалежною державою, і вірить у те, що доживе до того часу, коли вона знову отримає незалежність.

² Про бачення О.Пріцака історії та майбутнього СРСР та УРСР взагалі, української гуманітарної науки, зокрема в 1990 р., див.: *Потульницький В., Сохань П.* Вчений-енциклопедист української та світової історичної науки (слово про друга і вчителя) // *Східний світ.* – К., 1999. – № 1-2. – С.20-29.

1950-х рр. Останнє стало можливим не лише завдяки здібностям професора, але й обставинам його виховання і формування ще в гімназійні та студентські роки³.

Його батько, галицький українець, залізничник за фахом і солдат Української Галицької Армії Осип Пріцак, помер від тифу як військовополонений, коли Омеляну Осиповичу було трохи більше, ніж півроку. Мати – Емілія Капко, за своїм походженням зі старосамбірської польськокомовної української шляхти гербу *Сліта*, вийшла незабаром заміж за поляка – купця Сарамату. До 12 років Омелян Пріцак виховувався як поляк, а рідну мову свого батька вперше почав опановувати самотужки, придбавши ще в роки навчання в гімназії українсько-польський словник і, зрештою, вивчив українську. Таким чином, слідом за рідною польською і опанованими ним на гімназійному рівні латинською, грецькою та німецькою українська мова стала п'ятою мовою, яку почав вивчати юний Омелян Пріцак. До закінчення в 1936 р. гімназії Омелян Пріцак, завдяки введенню там надпрограмового вивчення української мови, опанував останньою вже досить солідно, більш-менш вільно розмовляв і писав майже без помилок.

Вступивши у Львівський університет, майбутній учений вивчив ще три мови, тепер уже східні. За 18 років навчання та наукової й викладацької роботи у трьох німецьких університетах – Берлінському, Геттінгенському і Гамбурзькому – Омелян Пріцак у контексті дальшого заглиблення в проблеми сходознавства, спромігся вивчити ще кілька тюркських, фінських та іранських мов, а також монгольську і давньокитайську. Перед від'їздом до США опанував також англійську, знання якої поглиблював уже під час роботи в американських університетах.

Узагалі, як згадував Омелян Осипович, знання мов не раз йому допомагало і навіть рятувало у складних життєвих ситуаціях його такої багатой на різні події біографії. Мені відомо з його слів про принаймні три такі випадки.

Перша нагода трапилася під час спільного обіду Омеляна Пріцака взимку 1940 р. у львівському ресторані «Жорж» (в радянський час його було перейменовано в «Інтурист») з його майбутнім учителем Агатангелом Кримським. Коли через кілька місяців після цього, у квітні 1940 р., Омелян Осипович приїхав зі Львова до Києва вступати до аспірантури, з'явився на іспит із спеціальності та хотів уже витягнути білет, голова екзаменаційної комісії академік Кримський відразу поставив йому у відомість оцінку, сказавши таке: «Ви зараховані до аспірантури. Свій іспит "на відмінно" Ви склали під час нашої розмови по-турецьки в ресторані "Жорж"».

Другий раз Омеляна Пріцака рятувало добре знання німецької мови, завдяки чому він не лише зумів вибратися з полону, але й доїхав з Білої Церкви спочатку до окупованого Києва, а вже з нього й до столиці Німеччини Берліна. Познайомившись урешті особисто в липні 1943 р. за рекомендацією галицьких монархістів з останнім гетьманом України Павлом Скоропадським (в 1938-1939 рр. він лише листувався з гетьманом щодо уточнення даних з родоводу останнього) у замській віллі Скоропадських у Ванзее (передмістя Берліну), Омелян Осипович заповнив поступово своєю особою існуючий брак у найближчому оточенні гетьмана фахового історика. Незабаром Омелян Пріцак влаштувався через німецькі дипломатичні та військові кола на роботу і навчання до Інституту сходознавства в Берліні на Зігельштрассе, який очолював уже згадуваний професор Ріхард Гартман. Знову таки – цього не могло відбутися без бездоганного володіння молодого людиною німецькою мовою, його щирого прогетьманського монархічного світогляду і зв'язків з галицькими консервативними греко-католицькими колами.

Третій раз Омеляна Пріцака рятувало вже знання арабської. Під час окупації Берліну союзниками він опинився в концентраційному таборі в межах французької зони окупації (територія Австрії, поблизу Ліхтенштейну). Французи мали намір, враховуючи знання молодого людиною іноземних мов, використати його з розвідувальною метою. Це повністю розходилося з власним бажанням Омеляна Пріцака, як він казав, «всеціло віддатись науці». Він прагнув продовжити свої наукові студії, що стало би можливим після його переїзду до англійської зони окупації, в межах якої на той час перебувало місто Геттінген з однойменним університетом, де отримав кафедру один з його німецьких учителів – професор Ганс Шедер.

³ Розповідь О.Пріцаком перипетій своєї біографії див.: *Пріцак О. Мій шлях історика // Омелян Пріцак. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського.* – Київ-Кембрідж, 1991. – С.62-78.

Добровільно влаштувавшись читачем листів і писарем для малограмотних солдатів-марокканців, Омелян Пріцак зав'язав знайомство з ад'ютантом султана Марокко Мухаммеда V (1909-1961). Цей офіцер, людина аристократичного роду, був вражений володінням молодою людиною східними мовами, а ще зацікавився його монархічними поглядами, близькими контактами з колишнім українським гетьманом та й узагалі тим несподіваним для африканського араба фактом, що Україна колись була монархією, а український монархічний рух у міжвоєнну добу розгорнув свою повномасштабну діяльність на трьох континентах: в Америці, Європі та Азії.

Ці розповіді фахівця в монархічних і династичних справах, яким уже тоді був Омелян Пріцак, вразили не лише ад'ютанта, але й самого султана. Результат цих контактів не змусив на себе довго чекати. Султан добився у французів звільнення Омеляна Пріцака з концентраційного табору, після чого, за задумом марокканців, він мав бути відряджений до Феси в Марокко, а звідти – до Каїру для виконання розвідницьких завдань на Близькому Сході та в Африці. Проте зі зрозумілих причин Омелян Пріцак не використав султанський лист, який був у його розпорядженні для поїздки в Марокко (невідомо, чи зберігся цей лист в особовому архіві вченого), а замість цього з'явився до австрійців, які перевели його на початку квітня 1946 р. до англійської зони окупації, і в день свого народження (7 квітня) він з'явився у Геттінгені у свого вчителя.

Повертаючись до сторінок життя Омеляна Пріцака, котрі були пов'язані з останнім гетьманом України Павлом Скоропадським, про які сам вчений, перебуваючи в Німеччині та особливо в США, не любив згадувати (з огляду на несправедливе ототожнення самого гетьмана і всієї гетьманської справи, особливо на американському континенті, з нацистською Німеччиною), заслуговують на особливу увагу для розкриття особистості О.Пріцака такі факти. Омелян Осипович перший раз з'явився у гетьмана в проміжку часу між 5 березня і 23 липня 1943 р. і постійно його відвідував цілих півтора роки (до кінця січня 1945 р.), надаючи консультації та історичні довідки у справі династичної історії та різних питань історії України з державницької точки зору⁴.

Сам гетьман Скоропадський, як свідчить його запис у щоденнику від 1933 р. ще тоді усвідомлював, що існуюча вже на той час відсутність (після смерті В.Липинського в 1933 р.) у гетьманському середовищі історика-монархіста, який би міг реконструювати історію України в консервативному ключі, позбавляє гетьманський рух світоглядних основ. Оскільки гетьман не раз висловлював переконання, що для цієї справи «потрібен не комп'ютер, як Дмитро Дорошенко, а переконаний гетьманець з розвинутим філософським державницьким світоглядом», приїзд влітку 1943 р. до гетьмана ерудованої молодшої людини, фахового історика, який досліджував династично-генеалогічні питання, та ще й переконаного гетьманця, стала дуже доречною. Постійно буваючи у гетьмана, молодий науковець займався, попри своє навчання в Берлінському Інституті Сходознавства, виконанням різних завдань гетьмана, таких як «справа оздоровлення українських студентів у Німеччині від згубних для України ідей Дмитра Донцова та інших націоналістів», підбором історичних сюжетів для пісні про гетьманський рух, а також справами, пов'язаними з історичними довідками та коментарями різних історичних сюжетів із гетьманського штабпункту та ін.⁵

Омелян Осипович залишився вірним своїм юнацьким переконанням і в післявоєнні роки, публікуючи численні статті з гетьманської проблематики в еміграційних часописах, а також у низці наукових видань. Розробляючи одночасно засадничі проблеми історії України та Сходу, а також різні філологічні питання, вчений тим не менше встигав виступати співорганізатором конференцій з проблематики українського монархізму (у цьому контексті слід згадати про проведений у 1985 р. у стінах Гарвардського університету представницький міжнародний форум «*Political and Social Ideas of Vjacheslav Luryns'kyj*»), а також ще кілька конференцій, які було проведено в 1992-1994 рр. Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського Академії Наук

⁴ Про місце О.Пріцака в українському гетьманському русі в еміграції, зміст та характер виконуваних ним особистих завдань колишнього гетьмана в окреслений період див.: Павло Скоропадський. Щоденник 1919-1945. (Т.І-ІІ) // Архів родини Скоропадських у м. Кюсналт (Швейцарія). З неопублікованих матеріалів.

⁵ Павло Скоропадський. Щоденник 1919-1945. (Т.ІІІ) // Архів родини Скоропадських у м.Кюсналт (Швейцарія). З неопублікованих матеріалів.

України з дослідження гетьманського руху, постатей гетьмана Павла Скоропадського та В'ячеслава Липинського⁶.

Беручи активну участь у розробці кількох наукових напрямів, Омелян Пріцак отримав визнання і авторитет у провідних науковців не лише колишнього СРСР, але і університетів чотирьох континентів – Європи, Азії, Америки та Австралії. Як греко-католик і польськомовна людина, він також став особистим другом покійного папи римського Івана Павла II, який підтримував і благословляв ученого в усіх його починаннях, пов'язаних із святкуванням у 1988 р. 1000-ліття християнства Русі, створення Міжнародної асоціації українців та багатоперспективних українознавчих осередків у Києві після 1991 р.

Синтезна відповідь на запитання, сформульовані у вступі до цієї статті, полягає в тому, що Омеляну Пріцаку в різних суспільствах та державах, куди його закидала доля, пощастило мати хоча й невеликий, але все-таки вибір серед існуючих альтернатив:

- 1) поляк чи українець (у 1930-х рр.)?;
- 2) служба і війна чи навчання (у 1941 р.)?;
- 3) агент розвідки чи науковець (у 1946 р.)?;
- 4) аналітик-сходознавець у Німеччині чи творець історичної науки в США (наприкінці 1950-х рр.)?;
- 5) пенсіонер у США чи борець за незалежну Україну на пострадянському просторі (в 1991 р.)?

Щоразу Омелян Пріцак зупинявся на другій можливості в кожній із зазначених вище п'яти альтернатив. Зроблений ним вибір спричиняв і певну еволюцію в плані зміни пріоритетів, історичних зацікавлень та трактувань науки, а також концепцій, поглядів і бачення (за його словами – візії), вироблених цією надзвичайно інтелігентною, допитливою і талановитою людиною.

⁶ Див. зокрема: Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873-1945. – К., 1993.